

Արմեն Մանուկյան
Բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ
ORCID ID: 0000-0002-3050-1055
manukyan-armen@mail.ru
DOI: 10.54503/1829-0116-2024.2-121

ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑ ԵՎ ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ. 37 ԹՎԱԿԱՆԻ ՔՐՈՆԻԿՈՆ*

*Բանալի բառեր - Եղիշե Չարենց, Ավ. Իսահակյան, մտերմություն, վերադարձ
հայրենիք, 1937 թվական, Գրողների միություն, Կիրպոտին:*

Հայ գրականության երկու մեծերը՝ Եղիշե Չարենցն ու Ավետիք Իսահակյանը, առաջին անգամ հանդիպել են դեռ 1908 թ. Կարսում, իսկ 1925 թ. մարտին Վենետիկում, միասին անցկացնելով մոտ մեկ ամիս, նրանք դարձել են մտերիմ բարեկամներ: 1926-1930 թթ., երբ Իսահակյանը գտնվում էր Խորհրդային Հայաստանում, նրանց բարեկամությունը շարունակվել և է՛լ ավելի է խորացել 1936-1937 թթ.՝ Վարպետի՝ հայրենիք վերջնական վերադարձից հետո: Իսահակյանը սրտի խոր ցավով է ականատես եղել Չարենցի, ինչպես նաև մի քանի այլ հայտնի գրողների նկատմամբ սկսված քաղաքական անսանձ հալածանքներին և, հակառակ ամեն ինչին, մնացել է գրական-հասարակական կյանքից ամբողջովին մեկուսացված բանաստեղծի փոքրաթիվ բարեկամներից մեկը (եթե ոչ միակը) ընդհուպ մինչև վերջինիս ողբերգական մահը Երևանի բանտում 1937 թ. նոյեմբերի 27-ին: Ժամանակն այնպիսին էր, որ հալածանքներից ու նույնիսկ մահից ապահովագրված չէր ոչ ոք, նույնիսկ Վարպետի նման մեծությունը, բայց նա չի վախեցել և այդ սարսափելի պայմաններում անգամ շարունակել է օգնել իր բարեկամի ընտանիքին ինչով կարող էր: Հոգվածում Չարենցի և Իսահակյանի հարաբերությունների 1937 թ. պատմությունը ներկայացված է Խորհրդային Հայաստանում (և ընդհանրապես ողջ ԽՍՀՄ-ում) տիրող գրական-քաղաքական ընդհանուր մթնոլորտի ֆոնի վրա, օգտագործված են բազմաթիվ հուշեր և միայն վերջերս գաղտնագրված փաստաթղթեր, որոնք հնարավորություն են տալիս առավել ամբողջական պատկերացում կազմելու ժամանակի, Չարենցի գրական հակառակորդների, Մոսկվայից ժամանած գրականագետ Կիրպոտինի և հայ երկու մեծ բանաստեղծների մարդկային նկարագրի մասին: Չարենցի և Իսահակյանի կարճ, բայց իր մանրամասներով չափազանց հետաքրքիր և ինչ-որ առումով նաև եզակի բարեկամությունը, անշուշտ, հայ գրական կյանքում հազվադեպ հանդիպող երևույթներից էր և այս առումով արժանի է ամենայն ուշադրության:

* Հոգվածը ընդունվել է տպագրության 17.09.2024 թ.:

Armen Manukyan
Ph.D in Philology,
Institute of Literature after M. Abeghyan of NAS of RA
ORCID ID: 0000-0002-3050-1055

YEGHISHE CHARENTS AND AVETIK ISAHAKYAN: CHRONICLE OF THE 37TH YEAR

Keywords - Eghishe Charents, Av. Isahakyan, friendship, homecoming, 1937, Writers' Union, Kirpotin.

Two great Armenian writers - Yeghishe Charents and Avetik Isahakyan first met back in 1908 in Kars, and in March 1925 in Venice, after spending about a month together, they became close friends. In 1926-1930, when Isahakyan was in Soviet Armenia, their friendship continued and deepened even more in 1936-1937, after the final return of Varpet to his homeland. With deep pain in his heart, Isahakyan witnessed unrestrained political persecution against Charents, as well as several famous writers, and, despite everything, remained one of the few (if not the only) friends of the poet completely isolated from literary and public life, until the tragic death of the latter in a Yerevan prison on November 27, 1937. The time was such that no one was immune from persecution and even death, even such greatness as Varpet, but he was not afraid and even in these terrible conditions he continued to help his friend's family in any way he could. In the article, the history of relations between Charents and Isahakyan in 1937 is presented against the background of the general literary and political atmosphere prevailing in Soviet Armenia (and in general in the whole USSR), numerous memoirs and only recently declassified documents are used, which make it possible to form a more complete picture of the time, literary opponents of Charents, the literary critic Kirpotin, who arrived from Moscow, and the human the appearance of two great Armenian poets. The brief, but extremely interesting in its details and in some sense unique friendship of Charents and Isahakyan was undoubtedly a rare phenomenon in the Armenian literary life and in this regard is worthy of all attention.

Армен Манукян
Кандидат филологических наук,
Институт литературы им. М. Абеяна НАН РА
ORCID ID: 0000-0002-3050-1055

ЕГИШЕ ЧАРЕНЦ И АВЕТИК ИСААКЯН: ХРОНИКА 37 ГОДА

Ключевые слова - Егише Чаренц, Ав. Исаакян, дружба, возвращение на родину, 1937 год, Союз писателей, Кирпотин.

Два великих армянских писателя - Егише Чаренц и Аветик Исаакян впервые встретились еще в 1908 году в Карсе, а в марте 1925 года в Венеции, проведя вместе около месяца, они стали близкими друзьями. В 1926-1930 гг., когда Исаакян находился в Советской Армении, их дружба продолжалась и еще более углублялась в 1936-1937 годах, после окончательного возвращения Варпета на родину.

Исаакян с глубокой болью в сердце стал свидетелем безудержных политических преследований в отношении Чаренца, а также нескольких известных писателей и, вопреки всему, остался одним из немногих (если не единственным) друзей полностью изолированного от литературно-общественной жизни поэта, вплоть до трагической смерти последнего в Ереванской тюрьме в 27 ноября 1937 года. Время было таким, что от гонений и даже смерти не был застрахован никто, даже такое величие, как Варпет, но он не испугался и даже в этих ужасных условиях продолжал помогать семье своего друга, чем мог. В статье история отношений 1937 г. Чаренца и Исаакяна представлена на фоне общей литературно-политической атмосферы, царящей в Советской Армении (и вообще во всем СССР), использованы многочисленные мемуары и лишь недавно рассекреченные документы, которые дают возможность составить более полное представление о времени, литературных противниках Чаренца, прибывшем из Москвы литературоведе Кирпотине и человеческом облике двух великих армянских поэтов. Краткая, но чрезвычайно интересная своими подробностями и в каком-то смысле уникальная дружба Чаренца и Исаакяна, несомненно, была редким явлением в армянской литературной жизни и в этом плане достойна всякого внимания.

Ներածություն

Եղիշե Չարենցի կարճատև, բայց փոթորկուն ու հաճախ աներևակայելի վերուվարումներով լի կյանքում բազմաթիվ են ուշագրավ հանդիպումներն ու դրվագները, որոնք այս կամ այն կերպ իրենց ազդեցությունն են թողել բանաստեղծի ներաշխարհում և նրա ստեղծագործության վրա: Այդպիսի դրվագներից մեկն էլ, անկասկած, նրա հանդիպումն էր Ավ. Բասիակյանի հետ Վենետիկում 1925 թ. մարտին: Դա նրանց առաջին հանդիպումը չէր. առաջին անգամ նրանք հանդիպել էին 1905 (Բասիակյան Վ., 2000: 216)¹ կամ, ավելի ճիշտ, 1908 թ., երբ Չարենցի ծննդավայրում՝ Կարսում, Բասիակյանը «վարպետի ապտակ» էր հասցրել իր նոր տպագրված «Երգեր ու վերքեր» ժողովածուն ձեռքին իրեն տեսնելու եկած պատանի Եղիշեին և, իր ասելով, բանաստեղծի առաջին մկրտությունը տվել նրան (Ղանալանյան, 1975: 15-16; նույնը՝ Ղանալանյան, 1984: 209-210): Իսկ 1925 թ. մարտին, մոտ մեկ ամիս միասին անցկացնելով Ադրիատիկի ափին փոված չքնադ քաղաքում և մոտիկից ճանաչելով իրար, երկու բանաստեղծներն այնքան են մտերմացել, որ Ավետիքը դարձել է Ավո, իսկ Եղիշե-ն՝ Եղիշ (Բասիակյան Վ., 2000: 217)²: Ինչպես հիշում է Գուրգեն Մահարին, արտասահմանյան

¹ Անշուշտ, հեղինակը թվականը շփոթել է. 1905 թ. Չարենցն ընդամենը 8 տարեկան էր, իսկ «Երգեր ու վերքեր» ժողովածուի երկրորդ տարբերակը տպագրվել է Ալեքսանդրապոլում 1908 թ.:

² Վիզեն Բասիակյանի հուշերի ինքնատիպ գրքում մանրամասն ներկայացված են Բասիակյանի ու Չարենցի վենետիկյան ամենօրյա հանդիպումները, շրջագայություններն ու զրույցները (էջ 214-273), որոնք լավագույնս բացահայտում են երկու բանաստեղծների՝

շրջագայությունից վերադառնալուց հետո Չարենցի խոսակցության ամենասիրելի նյութը Բսահակյանն էր. «Մեծ ոգևորությամբ դու պատմում էիր ձեր հանդիպումների մասին, հիացմունքով հիշում էիր նրա ասույթները, պատմում էիր հատվածներ «Ուստա Կարոյից» և պնդում էիր, որ՝

- Պայծառ մարդ է Ավոն, սրտառու՝ չ, իմաստուն» (Մահարի, 2012: 139):

Ճիշտ է, 1925 թ. Չարենցը գրել է իր «Էլեգիա, գրված Վենետիկում» պոեմը, ուր Բսահակյանը ներկայացված է որպես հին երագներով ու հուշերով ապրող, նորը չհասկացող և չընդունող, երագային տարտամ քայլերով շրջող բանաստեղծ¹, իսկ Վարպետն էլ իր որոշ նամակներում բացասական կարծիք է հայտնել մասնավորապես Չարենցի «բոլշևիկյան-ֆուտուրիստական գրվածքների» և «Երկիր Նաիրի» վեպի մասին (Բսահակյան Ավ., 2021: 106, 343), այնուամենայնիվ, երկու բանաստեղծներն էլ պահպանել են նախկին մտերմությունը, և 1926 թ. առաջին անգամ Խորհրդային Հայաստան գալուց հետո Բսահակյանի առաջին գործերից մեկը եղել է հանդիպել իր բարեկամին, որը մի արկածի հետևանքով հայտնվել էր Երևանի ուղղիչ տանը, իսկ նրա կնոջ՝ Արփենիկի մահից հետո անվերապահորեն օգնության է հասել հոգեկան ծանր պահեր ապրող Չարենցին (Չարենցապատում..., 1997: 123; Հասրաթյան, 1997: 87-88 և այլն): 1930 թ. Վարպետը մեկնել է Փարիզ, ուր 6 տարի հետո ապրելուց հետո 1936 թ. դեկտեմբերին վերջնականապես վերադարձել է հայրենիք: Նրա առաջին այցելուներից մեկը Երևանում եղել է Եղիշե Չարենցը, և հակառակ ամեն ինչին՝ նրանց բարեկամությունը շարունակվել է մինչև վերջինիս մահը:

Այս ամենը և ընդհանրապես Բսահակյանի ու Չարենցի գրական առնչությունները, ի՛նչ խոսք, գրավել են գրականագետների ուշադրությունը, և նրանք անդրադարձել են դրանց՝ փորձելով հարցը ներկայացնել եթե ոչ համակողմանիորեն, իր ամբողջության մեջ, ապա գոնե բացահայտել-վերհանել նրա ինչ-ինչ կողմեր, գտնել որոշ օրինաչափություններ, որոնք հնարավորություն կտան թեման ուսումնասիրել ամենայն խորությամբ²: Անվե-

մինչև Չարենցի ողբերգական մահը տևած անձնական-հոգեկան մտերմության ակունքները:

¹ Այդ երկի մասին Բսահակյանը 1926 թ. մայիսի 29-ին Պողոս Մակինցյանին Վենետիկից գրել է. «Չարենցի գրությունը լավն էր, մանավանդ սկիզբը, բայց շատ երկարացրել է, և տավտալոգիա է դուրս եկել, անվերջ կրկնություններ: Եվ մի տեսակ սինթեզ է իր գաղափարների: Մյուս կողմից էլ ես և նա, հինն ու նորը, սիմբոլներ են դարձել. ամբողջ հին մտայնությունը իմ վրա է կուտակել: Բայց և այնպես տաղանդավոր տեղեր շատ կան» (Բսահակյան Ավ., 2021: 161):

² Խոսքն առաջին հերթին Արամ Ինճիկյանի «Բսահակյանը և Չարենցը» (Ինճիկյան, 1974: 32-46), Սամվել Մուրադյանի «Անդրադարձ Բսահակյանի ու Չարենցի գրական բարեկամությանը» (Մուրադյան, 2002: 18-36) ուշագրավ հոդվածների, ինչպես նաև Ալմաստ Զա-

րապահորեն արժևորելով հարգարժան գրականագետների աշխատանքը և ընդունելով, որ մանավանդ «երկու անկրկնելի մեծությունների ստեղծագործական առնչակցությունը կարոտ է հանգամանակի ուսումնասիրության» (Ինճիկյան, 1974: 46), մեր հերթին, բոլորովին չտրվելով նրանց նույնիսկ անձնական մտերմության թեման մեկ հոդվածի սահմաններում սպառելու գայթակղությանը, կանգ կառնենք հատկապես 1937 թ. կատարված դեպքերի վրա. դրանք, մի կողմից, լիովին բացահայտում են երկու բանաստեղծների՝ որպես երկու մեծությունների մարդկային էությունը, մյուս կողմից՝ հստակ պատկերացում են տալիս ժամանակի քաղաքական և գրական մթնոլորտի մասին, այն մթնոլորտի, որն իր թունավոր շնչով կործանեց ու խեղեց միլիոնավոր կյանքեր՝ ներառյալ ԽՍՀՄ կոչվող հսկա երկրի քաղաքական, ռազմական ու գրական-մշակութային սերուցքը:

«Կարմիր անիվի» տակ

1936 թ. դեկտեմբերի 4-ի առավոտյան Թիֆլիսից գնացքով հասնելով Երևան՝ Բսահակյանը հայտնվել է տոնական մթնոլորտում. Ստալինյան սահմանադրության ընդունման նախօրյակն էր¹, քաղաքը տոնական զարդարված էր, բայց իսկական տոնը երևանցիների համար Վարպետի վերադարձն էր: «Ինտուրիստ» հյուրանոցի առջև հավաքված հոծ բազմությունը ջերմ ընդունելություն է ցուցաբերել սիրելի բանաստեղծին, որը խորապես հուզվել է այդ համաժողովրդական սիրո ցույցից²: Այդ հաճելի անակնկալը, սակայն, վերջինը չէր այդ օրը. երեկոյան Բսահակյան ընտանիքին հյուրանոցում անսպասելի այցելել է Չարենցը³, որը «գտնվում էր մի տեսակ «ծպտյալ» տնային բանտարկության մեջ» (Բսահակյան Վ., 1997: 321): Հին բարեկամների գրույցը երկար է տևել, հաջորդ օրերին Բսահակյանն այլ հանդիպումներ էլ է ունեցել Չարենցի և այլոց հետ, հայտնվել է ժամանակի

քարյանի «Եղիշե Չարենց, կյանքը, գործը, ժամանակը» գրքի մասին է (Զաքարյան, 2008: 11-57):

¹ ԽՍՀՄ երկրորդ՝ այսպես կոչված Ստալինյան սահմանադրությունն ընդունվել է հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 5-ին, և գործել մինչև 1977 թ. հոկտեմբերի 7-ը: Մի քանի օր հետո Բսահակյանը գրել է «Ողջույն սահմանադրության» հոդվածը, որը դեկտեմբերի 14-ին (թ. 287) տպագրվել է «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթում:

² «Հայրս, մի երկրի պրեզիդենտի նման, դուրս եկավ պատշգամբ, ձեռքերը վեր բարձրացնելով՝ ողջունեց ամբոխին: Ապա աջ ձեռքը տարավ սրտին և շնորհակալություն հայտնեց ժողովրդին: Միլիցիոներները չէին իմանում գլուխները ո՞ր պատին տալին: Այս ցույցը նրանց ծրագրում չէր նախատեսված: Հազիվ, մեծ ջանքեր թափելով, կարողացան ազատել հրապարակը: Նման դիմավորումը հորս շատ էր հուզել: Աչքերը լցվել էին: Մենք ես ու մայրս, զգում էինք, որ հայրս իրոք երջանիկ էր» (Բսահակյան Վ., 1997: 312-313):

³ «Երեկոյան հայրս... պառկել էր բազմոցին և օրվա թերթերն էր աչքի անցկացնում, երբ մեկը դուռը թակեց: Վեր կացա, բացեցի դուռը, տեսնեմ՝ Չարենցն է: Հայրս պառկած տեղից իսկույն վեր թռավ: Սրտանց ու երկար գրկախառնվեցին» (նույն տեղում, 313):

գրական-հասարակական կյանքի հորձանուտում, և աստիճանաբար նրա համար պարզվել է դաժան իրականությունն իր ամբողջ մերկությամբ: Իհարկե, հայրենիք վերադառնալուց առաջ նա լավ գիտեր՝ ուր էր գնում, բայց, կարծում ենք, նույնիսկ Վարպետի նման բազմափորձ և նախապես ամեն ինչի պատրաստված մարդու համար էլ անսպասելի և անասելի ծանր է եղել այն ամենը, ինչին ականատես և ակամա նույնիսկ մասնակից է եղել նա վրա հասած սարսափելի 1937 թվականին: Իսկ այդ թվականի սկզբներին անվերջ հալածանքներից արդեն ֆիզիկապես ու հոգեպես բոլորովին բզկտված Չարենցի շուրջ օդակն ավելի է սեղմվել: Բանաստեղծի գրական հակառակորդները, որոնցից մի քանիսը նախկին ընկերներ էին, որը Չարենցի նկատմամբ նախանձից և անձնական հակակրանքից մարդկային կերպարը լիովին կորցրած, որը նախկին մանր-մունր վիրավորանքների համար ճղճիմ վրեժից դրդված, որը կուրորեն օգտագործելով բեղավոր դահճի հայտարարած դասակարգային պայքարի սրման տխրահեռակ դրույթը, որն էլ իր հավատարմությունը կուսակցությանն ու նրա առաջնորդներին ցուցադրելու անթաքույց ցանկությամբ առաջնորդվելով, լիովին մեկուսացրել են Չարենցին գրական-հասարակական կյանքից՝ նրան վերագրելով հազար ու մի մեղք, որոնցից ամենամեղմը թերևս ազգայնական լինելն էր: Ծանր վիճակում գտնվող Չարենցին այցելելը կամ նրա մասին որևէ լավ խոսք ասելը համարվել է անթույլատրելի հանցանք, որի համար նրա հեղինակը, անկախ ամեն ինչից, անպայման պետք է պատժվեր: Հակառակորդները գործել են լայն ճակատով՝ իրենց հարձակումների համար հիմնականում օգտագործելով Հայաստանի խորհրդային գրողների միության վարչության և քարտուղարության նիստերը: Վերջին տասնամյակներում հրապարակված արխիվային նյութերը հստակ պատկերացում են տալիս այդ նիստերում տիրող գարշելի մթնոլորտի մասին, օրինակ՝ գրողների միության ընդլայնված նիստում ապրիլի 11-ին բազմիցս հնչել են Չարենցի և այդ առնչությամբ՝ Իսահակյանի անունները՝ առաջինի հասցեին տարբեր մեղադրանքներ բարդելով, երկրորդին բացահայտ կամ քողարկված մեղադրելով «ժողովրդի թշնամուն» հովանավորելու մեջ: Եվ ի՞նչ էր արել Իսահակյանը՝ խորապես մարդկային մի քայլ. նա մի քանի անգամ այցելել էր իր հիվանդ բարեկամին, որի մասին հակառակորդները ամենաստոր լուրերն էին տարածում, հետաքրքրվել էր նրա առողջությամբ, գրական հետաքրքրություններով, կյանքով ու կենցաղով ընդհանրապես, խորհուրդներ էր տվել, քաջալերել էր ինչքան հնարավոր էր, և այդ ամենը կատաղության էր հասցրել Գևորգ Աբովին, Արտաշես Ոսկերչյանին, Ազատ Վշտունուն ու էլի շատերի: Վշտունին, մասնավորապես, վերը հիշատակված նիստում ասել է. «...Պարզ է, որ Չարենցը նացիոնալիստական գրող է,

որ Ե. Չարենցը մեկն է այն գրական ղեկավարներից, որոնք այժմ իրենց պատիժը կրում են. սակայն ինչպե՞ս է, որ նա այժմ ազատ նստել է իր տանը և աշխատում է. իհարկե մենք չգիտենք, թե նա ինչ է անում և ինչ է ստեղծագործում, իսկ եթե կան ընկերներ, որոնք կապ ունեն Եղիշե Չարենցի հետ, թող բարի լինեն հայտնելու մեզ, թե նա ինչով է զբաղված, ինչ է անում, ինչեր է գրում և այլն» (Չարենցապատում..., 1997: 96): Ակնարկը վերաբերում էր Իսահակյանին, որը եղել էր Չարենցի նոր բնակարանում ու մտերմաբար գրուցել նրա հետ¹, իսկ այդ օրվա նիստի գլխավոր նպատակներից մեկն էլ, ինչպես գրում է Վարպետի որդին, Իսահակյանից հաշիվ պահանջելն էր (նույն տեղում): Բանաստեղծը ելույթ է ունեցել, և որքան նրա խոսքն ու ընդհանրապես պահվածքը պատիվ են բերում իրեն, նույնքան էլ նիստում բացահայտվել են Չարենցի հակառակորդների սնանկությունն ու անմարդկային կերպարը. «Այժմ Չարենցի մասին: Ես մոտ եմ եղել Չարենցի հետ և գնացել եմ նրանց տուն. ինձ մեր մեծերից, մեր իշխանավորներից, մեր ղեկավարներից ասել են, թե արդյոք դու տեսնո՞ւ ես Չարենցին: Ասել են՝ գնա ու տես: Ես իհարկե գնացի տեսնելու, բայց եթե անգամ ինձ չասեին էլ գնա տես, ես պիտի գնայի տեսնելու, որովհետև իմ մեջ գոյություն ունի ընկերական, մարդկային, բարեկամական հարաբերություններ, նրանք կան: Ես, նախ և առաջ, բոլշևիկ չեմ եղել և չեմ կարողացել այդ բոլորը յուրացնել, որ իքսին կարելի է բարևել, իսկ մեկ ուրիշին՝ ոչ: Եվ եթե Չարենցը բանտումն էլ լիներ, ես կգնայի տեսնելու: Ես իսկապես չգիտեմ, թե նա ինչո՞վ է մեղավոր... Նա որոշ գրություններ գրում է, և ինձ ասաց՝ մի օր արի կարդա: Մի ամսից հետո ես գնացի այնտեղ և գեշ կացության մեջ տեսա նրան. տնտեսապես էլ շատ գեշ պայմանների մեջ և շատ ընկճված: Ես նույնիսկ հանձն առա նրա մասին միջամտություն անել բժիշկներին, որպեսզի գան օգնելու, այդ ժամանակ մարդիկ եկան, և որովհետև նա գրքեր և գրասեղան էր ծախել, եկան, որ տանեն. դա իսկապես շատ վատ ազդեց ինձ վրա, և երբ որ սեղանն ու գրքերը տանում էին, նա լաց եղավ: Եվ ես շատ վատ ազդվեցա...» (Չարենցապատում..., 1997: 97-98): Մարդկային այս ողբերգությունը, սակայն, բոլորովին էլ չի հուզել պրոլետգրողներին. հետագա ելույթ ունեցողները շարունակել են մեղադրել Չարենցին և, ինչպես Գևորգ Աբովը, հորդորել, համոզել, խրատել Իսահակյանին, որ հրաժարվի Չարենցի մասին հոգ տանելուց²: Տարիների հեռվից այսօր էլ ցավ, ավստասանք ու նող-

¹ Հանդիպումներից մեկի մանրամասները տե՛ս՝ Իսահակյան Վ., 1997: 318-319:

² Աբովը բառացիորեն ասել է հետևյալը. «...Ես նշում եմ այստեղ ևս, ընկեր Իսահակյան, որ անհասկանալի է միանգամայն և ավելորդ է այն առանձին հոգածության արտահայտությունը, որ դուք աշխատում էիք նրա մասին ցույց տալ: ...Ես կարծում եմ՝ մի մարդու հետ, որը վերջին շրջանում հակառակ բանակի կողմն է անցել, մեր հարաբերությունը նրա հետ շատ պարզ պետք է լինի» (նույն տեղում, 100-101):

կանք եւ զգում, երբ կարդում եւ ծախու գրչակների և գրական ու մերձգրական ոչնչությունների ամբարտավան խոսքերը, ոչնչություններ, որոնք, դատախազի թիկնոցն ուներին առած, աջ ու ձախ մեղադրել են ու խրատել երկու մեծ բանաստեղծներին, որոնց անունների կողքին իրենց անունները սոսկ գրական փաստ էին և ուրիշ ոչինչ: Բայց այս ամենը, ինչպես կասեր Դեմիրճյանը, ժամանակի նշան էր. ամենակուլ Մոլոխը պահանջում էր նոր զոհեր, և ընդամենը մի քանի օր հետո կայացվել է Չարենցի վերջնական դատավճիռը: Ապրիլի 17-21-ին Երևանում տեղի է ունեցել Հայաստանի խորհրդային գրողների ընդհանուր ժողովը, որին մասնակցել և ապրիլի 19-ին ելույթ է ունեցել Մոսկվայից ժամանած գրականագետ Վալերի Կիրպոտինը¹: 1932-1936 թթ. նա ԽՍՀՄ գրողների միության կազմկոմիտեի քարտուղարն էր, միաժամանակ ՀամԿ(բ)Կ կենտկոմի ագիտաքրոպի գեղարվեստական գրականության բաժնի վարիչը, իսկ 1937 թվականից՝ Մոսկվայի Գորկու անվան համաշխարհային գրականության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, և Երևան էր գործուղվել հատուկ առաքելությամբ՝ հայ գրողների մեջ վերջնականապես ջախջախել ազգային մտածողության վերջին մնացորդները, իր բառերով ասած՝ մերկացնել հայ գրականության մեջ վնասարարներին, հակահեղափոխականներին, տրոցկիստներին, դաշնակներին, միջազգային կապիտալի գործակալներին և մաքրել հայ գրողներին հակահեղափոխական կեղտից: Իր ընդարձակ ճառում, որը վերնագրված էր «Ստեղծագործական ոգևորությամբ դեպի նոր հաղթանակներ գրականության ֆրոնտում», նա տվել է բազմաթիվ հայ գրողների ու գործիչների անուններ, բայց նրանցից ընդամենը երկուսին է, որ անդրադարձել է մանրամասն՝ Իսահակյանին և Չարենցին: Այս ընտրությունը, իհարկե,

¹ Հաճախ նրան անվանում են ռուս գրականագետ, քննադատ և հրապարակախոս, հաճախ՝ սովետական, իսկ իրականությունն այն է, որ գրեթե 100 տարի (1898-1997) ապրած այս մարդն ազգությամբ հրեա էր, իսկական անունը՝ Սեմյոն Իզրաիլևիչ Ռաբինովիչ: Ինչպես երևում է «Գրական թերթի» 1937 թ. 12-րդ (ապրիլի 23, էջ 2), 13-րդ (մայիսի 1, էջ 2, 3), և 14-րդ (մայիսի 11, էջ 3), համարներից, ժողովն իր աշխատանքն սկսել է ապրիլի 17-ին և ավարտել ապրիլի 21-ին՝ երկու նիստով («Գրական թերթի» թ. 13-ում (էջ 3) նշված ապրիլի 20-ը՝ որպես ժողովի վերջին նիստի օր, վրիպակ է, պետք է լինի՝ 21): Կիրպոտինը ելույթ է ունեցել երրորդ օրը՝ ապրիլի 19-ին («Գրական թերթ», 1937: 13, էջ 2): Նրա ընդարձակ ելույթի տեքստն ամբողջությամբ տպագրվել է թերթի թ. 12-ում (էջ 3, 4), իսկ թ. 13-ում՝ ժողովի երրորդ օրվա աշխատանքի հաշվետվության մեջ (էջ 2), թերթը կատարել է մեջբերում նրա ելույթի՝ Չարենցին վերաբերող հատվածից, ինչը Դ. Գասպարյանին զգել է թյուրիմացության մեջ, թե իբր նա ելույթ է ունեցել երեք անգամ և երկրորդ ելույթում (ապրիլի 18-ին) կրկնել է նախորդ օրվա ելույթում (այսինքն՝ ապրիլի 17-ին) Չարենցի մասին ասածը, իսկ երրորդ ելույթում (ապրիլի 19-ին) գրականագետը Կիրպոտինին է վերագրել «Գրական թերթի» (խմբագրի) մտքերը, որ բերված են Կիրպոտինի ելույթից արված մեջբերումից հետո («Գրական թերթ», 1937: 13, էջ 2; Գասպարյան, 2022ա: 264-268, նույնը՝ Գասպարյան, 2022բ: 696-698):

պատահական չէր. Չարենցը նորագույն շրջանի հայ գրականության ամենաճանաչված բանաստեղծն էր, ուղենիշ դարձած հեղինակություն, Իսահակյանը՝ ավագ սերնդի գրողների մեջ ամենից սիրվածն ու հարգվածը, ուստի խոսելով այս երկուսի մասին՝ ըստ էության խոսվում էր հայ գրականության երկու ուժերի՝ «հների» և «նորերի» մասին, ավելի ճիշտ՝ դաս էր տրվում երկուսին էլ, մանավանդ որ, ըստ Կիրպոտինի, դրա պատճառն էլ կար՝ Իսահակյանի վերադարձը և Չարենցի «դավաճանությունը» հեղափոխությանը: Իր ճառում առաջինը անդրադառնալով Վարպետին և նրա ստեղծագործությանը՝ Կիրպոտինը նրան քննադատել է «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի և Նիցշեից ազդված լինելու համար, դրվատել է նրա ստեղծագործության ժողովրդական ակունքները և վերջում նրա վերադարձը համարել դրական երևույթ ու մաղթել «կարողանալ իրերին նայել խորհրդային աչքերով»: Հասկանալի է, թե ինչ էր նշանակում այս վերջինը. դահլիճում ներկա Իսահակյանը ուշադիր լսել է ու ամեն ինչ հասկացել, և ապրիլի 21-ի երեկոյան՝ ժողովի վերջին նիստին¹, Գևորգ Աբովը կարդացել է նրա «Իմ ազատ և ստեղծագործ ժողովրդի հետ» ելույթի տեքստը², ուր բանաստեղծը, նշելով, որ Կիրպոտինի խոսքն է «տոն տվել» իրեն գրելու իր խոսքը,

¹ Տե՛ս «Գրական թերթ», թ. 14 (մայիսի 11), էջ 3: Թերթը վրիպակ է թույլ տվել՝ գրելով, թե Իսահակյանի ելույթի տեքստը տպագրվել է նախորդ համարում (թ. 13-ում), պետք է լինե՛ր թ. 12-ում, իսկ Դ. Գասպարյանը Իսահակյանի ելույթի տեքստը հրապարակումը վերագրել է ապրիլի 18-ին, ինչը դարձյալ թյուրիմացություն է (տե՛ս Գասպարյան, 2022ա: 266-267, նույնը Գասպարյան, 2022բ: 697):

² Ինչպես նշված է «Գրական թերթում» (թ. 12, էջ 2), ուր նույն օրը տպագրվել են և՛ Կիրպոտինի, և՛ Իսահակյանի ելույթները, Վարպետը հիվանդության պատճառով չի կարողացել ներկա գտնվել ժողովի ապրիլի 21-ի երեկոյան՝ վերջին նիստին և անձամբ ասել իր խոսքը: Այդ առիթով նա իր ելույթի տեքստի հետ միասին հետևյալ նամակն է ուղարկել գրողների միության քարտուղար Գ. Աբովին.

«Սիրելի ընկեր Գ. Աբով.

Շատ եմ ցավում, որ չեմ կարող ներկա լինել ժողովին: Գլուխս և մեջքս ցավում են: Չգիտեմ՝ մրսել եմ, թե հոգնել: Համենայն դեպս – Старость не радость.

Ուզում էի մի երկու խոսք ասել, ուստի գլխի ցավով բռնված հապճեպ [գրում] գրեցի այս (ելույթի տեքստը – Ա. Մ.): Ներողամիտ լինեն թո՛ղ ժողովականները:

Խնդրեմ բարի լինես կարդալ ժողովի առաջ:

Ընկեր<ական> բարևներով՝ Ավ. Իսահակյան

Հ. Գ. – Ներողություն, որ գրում եմ հակաաբեղյանական ուղղագրությամբ: Ժամանակ չունեի նորով գրել. դժվար է ինձ համար:

Ավ. Իս.» (բերվում է ըստ՝ Իսահակյան Ավ., 2021: 387: Ելույթի տեքստի և նամակի ինքնագրերը պահվում են՝ ԳԱԹ, Գ. Աբովի ֆոնդ, թ. 45): Չենք ուզում ինչ-որ ենթադրություն անել, ինչ-որ թաքուն իմաստ փնտրել այն բանում, որ նա անձամբ չի կարդացել իր ելույթի տեքստը, բայց փաստը մնում է փաստ, թեև, վերջին հաշվով, Կիրպոտինի համար մեկ էր՝ Իսահակյանը անձա՞մբ կկարդար այդ տեքստը, թե՞ մեկ ուրիշը, կամ Վարպետն ընդհանրապես կասե՞ր իր խոսքը, թե՞ ոչ. մոսկովյան հարյուրաչքանի Արգոսն արդեն կատարել էր իր վճիռը:

լիովին համաձայնել է մոսկովյան գրականագետի մտքերին և անվերապահորեն հավաստել իր հավատարմությունն ու նվիրվածությունը հեղափոխությանը, նրա առաջնորդներին՝ Լենինին ու Ստալինին, ու սոցիալիզմին, գրել է սոցիալիզմի և իր ստեղծագործական պլանների մասին, իր խոսքն է հղել երիտասարդ գրողներին և արտահայտել իր վերաբերմունքը արդեն ձեռքավորված հայ գրողների նկատմամբ¹։ Հանուն արդարության և ի պատիվ Վարպետի՝ պետք է նշել, որ ապրիլյան այս ցուցադրական ահաբեկումից հետո էլ նա մնացել է Չարենցին բարեկամ և թերևս միակն էր հայ գրողներից, որ հանդիպում էր նրա հետ։

Ի տարբերություն Իսահակյանի՝ հիվանդ և մեկուսացված Չարենցը, բնականաբար, ներկա չի գտնվել ընդհանուր ժողովին և չի լսել Կիրպոտի-նի ճառը, որտեղ վերջինս Չարենցի մասին խոսել է բավականին երկար։ Ծայրից ծայր դաժան և անհանդուրժող քննադատությամբ լի այդ խոսքում կարևորը հետևյալ եզրակացությունն էր. «Չարենցի ձեռքից բռնեց թշնամին, իսկ հեղափոխությունը սովորեցնում է՝ կա՛մ գիտակցիր թշնամու ազդեցության կործանիչ լինելը, կա՛մ կրնկնես անհուսալի ճահճուտի մեջ» («Գրական թերթ», 1937։ 12, էջ 4), ու թեև մի քանի տող հետո փարիսեցիա-

¹ «Ինձ շատ մեծ վիշտ պատճառեց նաև մի քանի գրողների ձեռքակալությունները, որոնց մեջ ունեի անձնական ընկերներ, բայց երբ վերադարձա Երևան և հնար եղածի չափ ծանոթացա իրերի և իրադարձությունների հետ, տեսա, որ մեր կառավարությունը (որին անպայման վստահում ենք) և ժողովուրդը ուրիշ կերպ չէին կարող վարվել նրանց հետ։

Որովհետև նրանք շեղվել են ուղիղ, տրամաբանական ճանապարհից և ընթացել են մի դատապարտելի ճանապարհով, որ միայն վնաս է բերում մեր բազմաչարչար ժողովրդին» («Գրական թերթ», 1937։ 12, էջ 2)։ Դարձյալ չենք ուզում մեկնաբանել Վարպետի խոսքերը (այս առիթով շատ խիստ է արտահայտվել չարենցագետ Դ. Գասպարյանը, որի հետ դժվար է համաձայնել, տե՛ս Գասպարյան, 2022։ 267) և, ընդհանրապես, այն հարցը, թե նա կարո՞ղ էր խուսափել հայ գրողների ձեռքակալությունների վերաբերյալ իր վերաբերմունքն արտահայտելուց (Գրողների միության նիստերում և վերոհիշյալ ժողովում տիրող մթնոլորտի մասին տե՛ս նաև Դ. Գասպարյանի նույն հոդվածում, էջ 261-270)։ Նշենք միայն, որ նրանից (ինչպես և բոլորից, բայց նրանից առաջին հերթին) բացահայտորեն **պահանջում էին** այդ վերաբերմունքը, և եթե այդ օրը չէ, ապա հաշվված օրեր անց նա, այնուամենայնիվ, ստիպված էր լինելու արտահայտել իր դիրքորոշումը, ընդ որում՝ առանց այլընտրանքի. «կարմիր անիվը» որևէ բացառություն չէր անում, ապացույց չով։ Քաջագունու, Չապել Եսայանի, Հր. Աճառյանի և ուրիշների խեղված կյանքն ու ճակատագիրը։ Ըստ Անաստաս Միկոյանի թոռան՝ Վլադիմիր Միկոյանի վկայության՝ Իսահակյանի գլխին ևս կախված է եղել բռնությունների դամոկլյան սուրը, և միայն Միկոյանի խնդրանքից հետո է «ժողովուրդների հայրը» (որին Իսահակյանը երկու տարի հետո պիտի ձուներ «Մեծ Ստալինին» բանաստեղծությունը) խնայել Վարպետին՝ գրելով. «Այս ծերունուն չդիպչել» («Առավոտ», 2014։ 105 (հունիսի 5), էջ 3)։ Իհարկե, դժվար է ասել, թե որևէ այլ աղբյուրով չհաստատված այս վկայությունը որքանով է համապատասխանում իրականությանը, բայց, հաշվի առնելով երկրում ստեղծված վիճակը, միանշանակ է, որ որևէ անգղույշ քայլ կարող էր շատ թանկ նստել նույնիսկ Իսահակյանի նման մեծությանը։

բար ասվում էր. «...Պետք է ինքը հասկանա, որ նա դեռ կարող է դուրս գալ լուսավոր ուղի, կարող է միանալ իր ժողովրդին, և այդ ժամանակ նրա ստեղծագործությունը կստանա նոր թռիչք, նոր խթան» (նույն տեղում), բայց, ինչպես ցույց տվեցին հետագա իրադարձությունները, նրան, հակառակ իր թափած հուսահատ ջանքերին¹, ո՛չ բուժեցին ու ո՛չ էլ հնարավորություն տվեցին իր «սխալն» ուղղելու և այդ «լուսավոր ուղին» դուրս գալու. Չարենցի ճակատագիրն, ըստ էության, արդեն վճռված էր, և համապատասխան օրգաններն սպասում էին հարմար առիթի՝ անցնելու վճռական գործողություններին:

Բանաստեղծը ազատության մեջ է մնացել ևս երեք ամիս՝ հաճախ հանդիպելով Բսահակյանին կա՛մ իր տանը, կա՛մ նրա. Վարպետի ընտանիքի՝ նոր բնակարան ստանալուց հետո նրանք հարևաններ էին և, Վիգեն Բսահակյանի վկայությամբ, այդ օրերին հաճախ են տեսակցել²: Վերջին անգամ Բսահակյանը Չարենցին տեսել է հուլիսի 24-ին, երբ վերջինս զայրացած գնացել է Վարպետի տուն և հայտնել, որ գնում է Ծաղկաձոր՝ իր ընտանիքը բերելու. նրա կնոջն ու երեխաներին դուրս էին արել գրողների հանգստյան տանը զբաղեցրած սենյակից, և այդ անարդար ու անմարդկային վերաբերմունքը հունից հանել էր առանց այն էլ դյուրաբար Չարենցին: Բսահակյանի բոլոր փորձերը՝ հետ պահելու նրան (կարծես զգացել է, որ դա վերջն է), անցել են ապարդյուն: Ծաղկաձորում Չարենցը մեծ աղմուկ է բարձրացրել, հայիոյել կուսակցական և պետական ղեկավարների, և դա հենց այն «առիթն» էր, որին սպասում էր ՆԳԺԿ-ն: Հուլիսի 27-ին նրան ձերբակալել են՝ մեղադրելով հակապետական ազգայնական գործունեության, պետական ղեկավարների դեմ ահաբեկչություն ծրագրելու և ուրիշ բաների մեջ (Գասպարյան, 2022: 273-276): Որևէ հիմք տվե՞լ է Չարենցը այս մեղադրանքների համար: Նրան առաջադրված որևէ մեղադրանք, ինչպես ցույց է տվել Ստալինի մահից հետո կատարված հետաքննությունը, հիմքում իրական ոչինչ չունեի (և չէր էլ կարող ունենալ), և բանաստեղծը 1955 թ. արդա-

¹ Մասնավորապես, նա դիմել է Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմին և նրա առաջին քարտուղար Ամատունուն՝ փորձելով պարզաբանել և բացատրել իր հետ կատարվողը (տե՛ս Գասպարյան, 2022ա: 271-273, Գասպարյան, 2022բ: 703-705):

² «Մի ընդհանուր կանաչապատ բակ միացնում էր մեր տները: Շատ հաճախ, գրեթե ամեն օր, Չարենցն ու հայրս, առանց նախապես իմացնելու, իրար էին այցելում: Ջեկոն՝ մեր շունը, բակում դիմավորում էր Չարենցին և ուրախ հաչելով ուղեկցում էր մեր տուն: Այս օրերը եղան Չարենցի վերջին օրերը: Չարենցը և հայրս զգում էին միմյանց փոխադարձ կարիքը: Հայրս Չարենցի համար դարձել էր մեծ եղբայր, նրա մեջ նա փնտրում էր բարոյական աջակցություն:

Հայրս էլ, իր կողմից, գրավված էր Չարենցի խելացի դատողություններով, նրա ազնիվ ու ըմբոստ հոգու պոթկություններով: Կարեկցանքով տեսնում էր, թե ինչպես էր Չարենցը իր կյանքի մոլոր երկու կողմից այրում» (Բսահակյան Վ., 1997: 321):

րացվել է: Նրա միակ «հանցանքն» այն էր, որ 1936 թ. հուլիսին Ադասի Խանջյանի սպանությունից հետո հատուկենտ անձանց մոտ հայիոյել է երկրի ղեկավարությանը, մասնավորապես Բերիային (Հասարայան, 1997: 110-111)¹, իսկ 1937 թ. հուլիսին՝ Հայաստանի ղեկավարությանը: Չարենցի ձերբակալությունից հետո էլ Իսահակյանը շարունակել է հետաքրքրվել նրա ընտանիքի ճակատագրով և արել ձեռքից եկածը, իհարկե, թաքուն, քանի որ «Ժողովրդի թշնամու» ընտանիքին օգնելը ևս համարվել է հանցանք: Վարպետի անվան հետ է կապված նաև Չարենցի վերջին և լավ հայտնի բանաստեղծությունը՝ գրված թաշկինակի վրա 1937 թ. սեպտեմբերի 27-ին բանտում, որը մի երկտողի հետ՝ գրված հոկտեմբերի 6-ին, նա մի հնարով կարողացել է ուղարկել կնոջը, վերջինս էլ՝ Իսահակյանին, որն այդ թանկագին մատուցքը սրբությամբ պահպանել և երևան է հանել տարիներ անց միայն (Ինճիկյան, 1974: 43-44; Իսահակյան Վ., 1997: 333-334; Գասպարյան, 1990: 372; Մուրադյան, 2002: 35-36 և այլն)²:

Չարենցի մասին գրված բազմաթիվ հուշերում տեղեկություններ կան նաև բանտում նրա վիճակի, առանց դեղերի և ընդհանրապես առանց բուժ-

¹ Դարձյալ հանուն արդարության պետք է նշել, որ Չարենցի մասին գրված բազմաթիվ հուշերից այս մեկում է միայն, որտեղ հուշագիրը ուղղակի գրել է Չարենցի կողմից Բերիային ոչ միայն հայիոյելու, այլև նրան անհաբեկելու գաղափարի մասին: Եվ քանի որ դա նույնպես կապված է Իսահակյանի անվան հետ, հուշերի այդ հատվածը բերում ենք ամբողջությամբ. «Կամքի տեր, խելքի տեր, հեռատես անհատը, մեծ անհատականություն ունեցող անհատը... կարող է կյանքին նոր ընթացք տալ՝ դրական կամ բացասական: Հաջողության և դիմադրական ուժերի գոյության դեպքում նրա փրկարար միջոցը սովորաբար դառնում է անհաբեկությունը, որի օգնությամբ ձեռք բերված հաղթանակը, նույնպես սովորաբար, հանգեցնում է անհատի ապոֆեոզին, ինչպես այսօր մեր երկրում է: Իմ կարծիքով, եզրակացրեց Չարենցը, սրա դեմ կռվելու միակ ճանապարհը անհատական տեռորը կլինի, այլ ճանապարհ չկա: Օրինակ, էթե այդ կատաղած շուն Բերիային հնար լինի վերացնել, դրությունը բավականին կփոխվի: Եվ այդ պետք է անեն նրա ատած ու հալածած հայերը: Ավոյին ասացի այդ մասին, թե մի թե այլևս ոտքերի արանքում բան ունեցող մի հայ չի մնացել այս մեծ երկրում: Ինչ պատասխանի, որ լավ լինի, ասաց. «Եղի շ, այդ միտքը վանի՛ր գլխիցդ, ընդհակառակն, պետք է դրանց գովքն անենք, մանավանդ որ գրականությունն անցել է օդայի: Սուլթան Համիդի ժամանակները չեն, որ Իլդք ըռշքից հրաման տար, թե 20 մարդ կախեք կամ մի քանի գլուխ թոփի կապեք: Բեղավորը մի հրաման կարձակի, մեկ էլ տեսար երկու միլիոն հայ Սիբիրում ձեն տվեց: Ընդհակառակը, պետք է մեռնել, բայց ժողովրդի կյանքը վտանգի չենթարկել»: Այսքանը պատմելուց հետո (Չարենցը – Ա. Մ.) մի քանի բռնի մնաց լուռ, գլուխը տարուբերեց և շարունակեց. «Ես չեմ բաժանում Ավոյի կարծիքը, կտեսնես, կարգին, մի կտոր խելք ունեցող պիտանի հայ չեն թողնելու, բոլորիս գլուխը սոխի պես պիտի կտրեն»: Հնարավոր է՝ Չարենցն անգործաբար ուրիշների մոտ էլ է արտահայտվել այս թեմայով, և նրանցից ինչ-որ մեկը լսածը հասցրել է, ուր պետք է:

² Ավերապահորեն համաձայն ենք գրականագետներից շատերի արտահայտած այն մտքին, թե Չարենցի այդ բանաստեղծությունը Իսահակյանի ստեղծագործությանը տրված ամենաջերմ, ամենազգացմունքային ու ամենադիպուկ գնահատականն է:

ման անխուսափելիորեն աստիճանաբար իր փոթորկոտ կյանքի վերջին մոտենալու մասին: Իր մահկանացուն նա կնքել է նոյեմբերի 27-ի առավոտյան Երևանի բանտի հիվանդանոցում և գաղտնի, գիշերով թաղվել առասուր անհայտ մի վայրում: Բսահակյանը, ինչպես վկայում է նրա որդին, Չարենցի մահվան մասին իմացել է հավանաբար հենց նույն օրը երեկոյան և չափազանց ծանր է տարել այն. «Մի երեկո՝ 1937 թվի նոյեմբերի վերջերին, պատրաստվում էինք քնելու, երբ լսեցինք, որ մեկը անհամարձակորեն, կամացուկ թակում է մեր դուռը: Վեր կացա, դուռը բացեցի, տեսնեմ՝ Հուսիկ Խանդամուրն է: Մտավ ներս, լալիս էր, կարմրելով, ամաչելով, կարծես թե ինքը մի բանում մեղավոր էր: Այա հորս հայտնեց Չարենցի մահվան լուրը: Հայրս վշտից հարվածահար եղավ, նստեց թախտի մի ծայրին, դեմքը ծածկեց ափերով և մանկան պես հեկեկեց» (Բսահակյան Վ., 1997: 333):

Այսպես է ավարտվել 1937 արյունոտ թվականը, բայց մինչև «ժողովուրդների հոր» մահը դեռ չեն ավարտվել ոչնչով չարդարացված բռնությունները, ինչպես որ իրականում 1937 թ. չի ավարտվել Չարենցի և Բսահակյանի բարեկամությունը. Վարպետը իր հնարավորության սահմաններում օգնել է Չարենցի դուստրերին, մանավանդ ավագ դստերը՝ Արփենիկին, ինչի համար վերջինս երախտագիտությամբ է հիշել Բսահակյանին իր հուշերի գրքում և ջերմ էջեր է նվիրել նրան (Չարենց Ա., 1994: 3, 8, 74-82), մյուս կողմից՝ նա եղել է այն փոքրաթիվ հայ մտավորականներից, որոնք հոգ են տարել Չարենցի ձեռագրերը պահպանելու համար, իսկ հետագայում ջանքեր է գործադրել նրա մասին հուշեր հավաքելու գործում (Հովհաննիսյան (Կուրդյան), 1997: 392, 396-397) և ինքն էլ գրել է «Չարենցի հետ Վենետիկում» կարճ, բայց բովանդակալից հուշը²:

¹ Ինչպես վկայում է Ռեզինա Ղազարյանը, Չարենցի կնոջ ձեռքակալությունից և նրա մահվանից հետո Բսահակյանը հայ մտավորականների մեջ միակն էր, որ այցելել է բանաստեղծի որբացած դուստրերին, դրամով օգնել նրանց՝ լուր արտասվելով բանաստեղծի և նրա ընտանիքի դաժան ճակատագրի համար (Ղազարյան, 1997: 356), իսկ Արամ Ինճիկյանի վկայությամբ՝ «Չարենցի ողբերգական վախճանից հետո, երբ Բսահակյանի մոտ խոսք էր լինում Չարենցի մասին, Վարպետը թախծախառն գորովանքով էր արտաբերում «Եղիշե» անունը, նրա ձայնը դողում էր, և խոշոր, նշաձև աչքերում արցունք էր երևում...» (Ինճիկյան, 1974: 42):

² Չարենցի մասին, սկսած 1961 թվականից, հրատարակվել են հուշերի մի քանի ծավալուն ժողովածուներ, և հուշագիրների մեջ հանդիպում են անուններ, որոնք, մեղմ ասած, տարակուսանք են առաջացնում, ինչպես, օրինակ, Գևորգ Աբով, Հարություն Մկրտչյան, բայց ամենատարօրինակն ու զարմանալին այդ հուշագիրների շարքում Վալերի Կիրպոտինի անվանը հանդիպելն է: «Հանդիպում Եղիշե Չարենցի հետ» վերնագրված իր հուշերը նա գրել է 1950-ական թթ. երկրորդ կեսին Եղիշե Հովհաննիսյանի խնդրանքով և Չարենցի ու նրա ստեղծագործության մասին արտահայտվել է ամենայն հարգանքով՝ հիմնականում նկարագրելով իր հանդիպումները Չարենցի հետ 1933 թ. աշնանը Երևանում և 1934 թ. օգոստոսին Մոսկվայում: Այլևայլ բնութագրումների ու գնահատա-

Գրականության ցանկ

1. «Առավոտ», 2014, թ. 105 (հունիսի 5):
2. Գասպարյան Դ. ա, Եղիշե Չարենցը 1937 թվականի քաղաքական պայքարի բովում, ՎԷՄ, 2022, թ. 2, էջ 256-281:
3. Գասպարյան Դ. ք, Եղիշե Չարենցի կյանքը և ժամանակը, հ. 1, Երևան, Տիգրան Մեծ, 2022, 804 էջ:
4. Գասպարյան Դ., Ողբերգական Չարենցը, Երևան, Նաիրի, 1990, 384 էջ:
5. «Գրական թերթ», 1937, թ. 12 (ապրիլի 23), թ. 13 (մայիսի 1), թ. 14 (մայիսի 11):
6. Զաքարյան Ա., Եղիշե Չարենց. կյանքը, գործը, ժամանակը, հ. 3, Երևան, Ֆենոմեն, 2008, 532 էջ:
7. Ինձիկյան Ա., Բաահակյանը և Չարենցը, *Չարենցյան ընթերցումներ*, գիրք 2, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1974, էջ 32-46:
8. Իսահակյան Ավ., Երկերի լիակատար ժողովածու 14 հատորով, հ. 14, Նամակներ (1924-1957), Երևան, Էդիթ Պրինտ, 2021, 1136 էջ:
9. Իսահակյան Վ., Հայրս, Երևան, Գիտություն, 2000, 590 էջ:
10. Իսահակյան Վ., Չարենցի հետ Երևանում, *Չարենցի հետ (հուշեր)*, Երևան, Նաիրի, 1997, էջ 295-335:
11. Կիրպոտին Վ., Հանդիպում Եղիշե Չարենցի հետ, *Հիշողություններ Եղիշե Չարենցի մասին*, Երևան, Հայպետհրատ, 1961, էջ 288-297:
12. Հասարայան Մ., Եղիշե Չարենց, *Չարենցի հետ (հուշեր)*, Երևան, Նաիրի, 1997, էջ 76-118:
13. Հովհաննիսյան (Կուրդյան) Ե., Չարենցի ժառանգության հետքերով, *Չարենցի հետ (հուշեր)*, Երևան, Նաիրի, 1997, էջ 389-405:

կանների թվում այդ հուշերում կարդում ենք. «Չարենցի համար վրա էր հասնում ընդհանուր ճանաչում գտնելու ժամանակաշրջանը: Ամբողջ ինտելիգենցիայի շրջադարձը, գրողների համագումարը (ԽՍՀՄ գրողների առաջին համագումարը, որը տեղի է ունեցել Մոսկվայում 1934 թ. օգոստոսի 17-ից սեպտեմբերի 1-ը – Ա. Մ.), համագումարի մթնոլորտը պայմաններ էին ստեղծում անկաշկանդ ստեղծագործության համար: Չարենցը համաժողովների ամբիոն էր ստանում, որտեղից աշխարհով մեկ՝ հեռու տարածվում էին նրա հիմները ռեյտինգային, ապստամբած մասսաներին, սոցիալիստական շինարարներին, Լենինին: Բայց ի մեծ վիշտ, նա Բերիայի և նրա կամակատարների գոհը դարձավ: Այժմ պարտիան և նրա ղեկավարած հասարակայնությունը վերականգնել են Չարենցի ժառանգությունը իր ամբողջ պոետական նշանակությամբ հանդերձ, որը նրան անմահ տեղ է ապահովում համամիութենական սովետական գրականության պատմության մեջ:

Չարենցը թե՛ իբրև պոետ, թե՛ իբրև մարդ ուժեղ տպավորություն էր գործում: Նրա կերպարը մեխվում էր հիշողության մեջ» (Կիրպոտին, 1961: 296-297): Եվ այս տողերի հեղինակը ելույթ է ունեցել Երևանում 1937 թ. ապրիլի 19-ին, առանց մի բառի իսկ վարանելու, ըստ էության, մահվան է ուղարկել Չարենցին, դրանից հետո ապրել է ևս 20 տարի, Չարենցի մասին գրել է հուշեր, ապրել է մոտավորապես ևս 40 տարի, և, ինչպես երևում է, մոքով անգամ չի անցել, որ կատարվածի համար ինքն էլ է մեղավոր, ու ոչ մի օր խղճի խայթ չի զգացել դրա համար... Իսկապես որ անքննելի են Աստծու գործերը:

14. **Ղազարյան Ռ.**, Հուշեր Չարենցի մասին, Չարենցի հետ (հուշեր), Երևան, Նաիրի, 1997, էջ 339-374:
15. **Ղանալանյան Հովհ.**, Ավետիք Իսահակյան, Երևան, Հայաստան, 1975, 54 էջ:
16. **Ղանալանյան Հովհ.**, Համաստեղություն, Երևան, Սովետական գրող, 1984, 243 էջ:
17. **Մահարի Գ.**, Չարենց-նամե, Երևան, Բուկինիստ, 2012, 268 էջ:
18. **Մուրադյան Ս.**, Անդրադարձ Իսահակյանի ու Չարենցի գրական բարեկամությանը, *Չարենցյան ընթերցումներ*, գիրք 7, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2002, էջ 18-36:
19. **Չարենցապատում ըստ անտիպ վավերագրերի** (Հենրիկ Բախչինյանի հրապարակումներով, մեկնաբանությամբ և ծանոթագրություններով), Երևան, Սարգիս Խաչենց, 1997, 174 էջ:

References

1. «**Aravot**» [«Morning»], 2014, no. 105 (June 5) (In Armenian).
2. **Charentcapatum yst antip vaverageri** (Henrik Bakhchinyani hrarakumnerov, meknabanutyamb yev tsanotagrutyunnerov) [About Charents According to Atypical Documents (with publications, comments and notes by Henrik Bakhchinyan)], Yerevan, Sargis Khachents, 1997, 174 p. (In Armenian)
3. **Ghanalanyan Hovh.**, Avetik Isahakyan, Yerevan, Hayastan, 1975, 54 p. (In Armenian)
4. **Ghanalanyan Hovh.**, Hamasteghutyun [Constellation], Yerevan, Sovetakan grogh, 1984, 243 p. (In Armenian)
5. **Gasparyan D. a.**, Yeghishe Charentsy 1937 tvakani qaghaqakan payqari bovom [Yeghishe Charents in the heat of the political struggle of 1937], *Vem*, 2022, no. 2, pp. 256-281 (In Armenian)
6. **Gasparyan D. b.**, Yeghishe Charentsi kyanqy yev zhamanaky, h. 1 [The Life and Times of Yeghishe Charents, vol. 1], Yerevan, Tigran Mets, 2022, 804 p. (In Armenian)
7. **Gasparyan D.**, Voghbergakan Charentsy [The Tragic Charents], Yerevan, Nairi, 1990, 384 p. (In Armenian)
8. **Ghazaryan R.**, Husher Charentsi masin [Memories of Charents], *Charentsi het (husher)* [With Charents (memoirs)], Yerevan, Nairi, 1997, pp. 339-374 (In Armenian)
9. «**Grakan tert**» [«Literary newspaper»], 1937, no. 12 (April 23), no.13 (May 1), no. 14 (May 11) (In Armenian)
10. **Hasratyan M.**, Yeghishe Charents, *Charentsi het (husher)* [With Charents (memoirs)], Yerevan, Nairi, 1997, pp. 76-118 (In Armenian)
11. **Hovhannisyan (Kurdyan) Ye.**, Charentsi zharangutyun hetqerov [Following in the Footsteps of the Charents Legacy], *Charentsi het (husher)* [With Charents (memoirs)], Yerevan, Nairi, 1997, pp. 389-405 (In Armenian)
12. **Intchikyan A.**, Isahakyany yev Charentsy [Isahakyan and Charents], *Charentsyan yntertsumner*, girq 2 [Charents Readings, book 2], Yerevan, YPH hratt., 1974, pp. 32-46 (In Armenian)

13. **Isahakyan Av.**, Yerkeri liakatar zhoghovatsu 14 hatorov, h. 14, Namakner (1924-1957) [Complete works in 14 volumes, v. 14, Letters (1924-1957)], Yerevan, Edit Print, 2021, 1136 p. (In Armenian)
14. **Isahakyan V.**, Hayrs [My Father], Yerevan, Gitutyun, 2000, 590 p. (In Armenian)
15. **Isahakyan V.**, Charentsi het Yerevanum [With Charents in Yerevan], *Charentsi het (husher)* [With Charents (memoirs)], Yerevan, Nairi, 1997, pp. 295-335 (In Armenian)
16. **Kirpotin V.**, Handipum Yeghishe Charentsi het [Meeting with Eghishe Charents], Hishoghutyunner Yeghishe Charentsi masin [Memories of Eghishe Charents], Yerevan, Haypethrat, 1961, pp. 288-297 (In Armenian)
17. **Mahari G.**, Charents-name [Charents-nameh], Yerevan, Bukinist, 2012, 268 p. (In Armenian)
18. **Muradyan S.**, Andradardz Isahakyan u Charentsi grakan barekamutyany [Rebound to the literary friendship of Isahakyan and Charents], *Charentsyan yntertsumner*, girq 7 [Charents Readings, book 7], Yerevan, YPH hrat., 2002, pp. 18-36 (In Armenian)
19. **Zakaryan A.**, Yeghishe Charents. kyanqy, gortsy, zhamanaky, h. 3 [Yeghishe Charents: The Life, Activity, Time, v. 3], Yerevan, Fenomen, 2008, 532 p. (In Armenian)

Արմեն Մանուկյան – բանասիրական գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը՝ հայ նոր և նորագույն գրականություն: Մասնակցել և մասնակցում է հայ դասականների՝ Րաֆֆու, Լևոն Շանթի, Ավ. Բասմալյանի և Նիկոլ Աղբալյանի երկերի ժողովածուների ակադեմիական հրատարակության հատորների կազմմանը (10 հատոր), հեղինակ է տասից ավելի գեղուցումների և գիտական հոդվածների:

ORCID ID: 0000-0002-3050-1055
manukyan-armen@mail.ru

Armen Manukyan – Ph.D in Philology, Senior Researcher at the M. Abeghyan Institute of Literature of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. Research interests: new and modern Armenian literature. Participated and participates in the compilation of volumes of the academic edition of the collected works of Armenian classics – Raffi, Levon Shant, Av. Isahakyan and Nikol Aghbalyan (10 volumes), author of more than ten reports and scientific articles.

ORCID ID: 0000-0002-3050-1055
manukyan-armen@mail.ru

Армен Манукян – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник института литературы им. М. Абегяна НАН РА. Научные интересы: новая и новейшая армянская литература. Участвовал и участвует в работах составления томов академического издания собраний сочинений армянских классиков – Раффи, Левона Шанта, Ав. Исаакяна и Никола Агбальяна (10 томов), автор более десяти докладов и научных статей.

ORCID ID: 0000-0002-3050-1055
manukyan-armen@mail.ru